

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ИРРИГАЦИЯ ҚУРИЛИШИ ТАРИХИДАН

Абдуллаев Музробжон Ғуломович

тарих фанлари доктори, Андижон давлат университети Ўзбекистон тарихи
кафедраси профессори

Аннотация. В данной статье на основе новой научной литературы анализируются вопросы ирригационного строительства в Ферганской долине в период существования Кокандского ханства. Собраны важные сведения о строительстве Кокандскими ханами новых каналов и ирригационных сетей в различных районах Ферганской долины, о вводе в хозяйственный оборот новых оросительных земель, объемах водоснабжения вновь построенных ирригационных сооружений. Имеются интересные сведения о строительстве арыков и каналов некоторыми чиновниками Кокандского ханства, помимо ханов.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Ферганская долина, ирригация, канал, арык, Сырдарья, Карадарья, Аравансай, Исфайрамсай, искусственное орошение, целинные земли, мироб, мироб-боши, арык аксакали, капсан.

Annotation. This article, based on new scientific literature, analyzes the issues of irrigation construction in the Fergana Valley during the existence of the Kokand Khanate. Important information was collected on the construction of new canals and irrigation networks by the Kokand khans in various regions of the Fergana Valley, on the introduction of new irrigation lands into economic circulation, and the volume of water supply to newly built irrigation structures. There is interesting information about the construction of ditches and canals by some officials of the Kokand Khanate, in addition to the khans.

Key words: Kokand Khanate, Fergana Valley, irrigation, canal, arik (ditch), Syr Darya, Karadarya, Aravansai, Isfayramsai, artificial irrigation, virgin lands, mirob, mirob-boshi, arik aksakali, kapsan.

XIX аср бошларида Қўқон хонлиги Ўрта Осиёнинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан нисбатан қудратли мамлакатига айланди. Фарғона водийсида катта иқтисодий ва иқтисодий ривожланиш бошланди, ижтимоий муносабатлар анча ўсди. Фарғонадаги муҳим иқтисодий ўзгаришлар қисман қишлоқ хўжалигининг, айниқса, унинг асоси бўлган ирригациянинг ривожланишига олиб келди.

Қўқон хонлиги ҳудудида турли кўчманчи халқларнинг тобора кўпроқ ўрнашиб бориши ва атрофдаги бошқа халқларнинг кириб келиши натижасида Фарғона водийсидан келганлар билан кўчиб келган халқлар ўртасида ер учун кураш бошланади. Исфайрам, Аравонсой, Оқбура сувлари суғориш учун деярли

тўлиқ сарфланади. Андижон ва Қорасув оралиғидаги водийнинг шарқий қисмидаги қирғиз яйловлари қишлоқ хўжалиги ерлари ва қишлоқлар билан ўраб олинган. Қирғизларнинг бир қисми ўтроқлашиб, деҳқончилик билан шуғуллана бошлаган. Масалан, XVIII аср охири - XIX аср бошларида Мингтепа (ҳозирги Марҳамат), Жалақудуқ, Қўрғонтепа, Айим туманларида қирғизларнинг экин майдонлари ва ариқлари пайдо бўлган. Бироқ уларнинг кўпчилиги суғориладиган ҳудудлар марказидаги кичик яйловларини арзон нархда бўлса ҳам маҳаллий аҳолига сотиб, каттароқ яйловларга эга бўлиш учун тоғларга кўчиб кетади [3. Б.67].

Бу даврда қирғизлар билан ўзбеклар ўртасида ер савдоси авж олади. Хусусан, Андижоннинг жанубий чеккасидаги машҳур Заврақ қишлоғи атрофидаги ерлар Бойбичезаур исмли қирғиз бойи томонидан маҳаллий аҳоли ва шаҳарликларга сотилган. Шунингдек, Андижон тепалигининг шимолий томонидаги Дархон ва Сарикўй қишлоқлари қирғизлардан сотиб олинган. В. Наливкиннинг китобида қирғизлар кичик ер майдонларини жуда арзон нархда – битта отга, ҳатто бир коса бўза (оқ жўхоридан тайёрланадиган, маст қилувчи ичимлик) га сотгани ҳақида маълумотлар келтирилган [6. Б.34].

Мавжуд экин майдонлари кичик дарё ва сойларнинг сувлари улардан чиқарилган каналлар орқали қанчалик суғорилмасин, Фарғона водийсида ер ва сувга бўлган талаб барибир ошиб борган. Сойлардан қишлоқ хўжалик ерларини суғоришда имкон борица фойдаланилган. Қувасойнинг юқори қисмида ярим кўчманчи қирғизлар ўрнашиб, Суфон, Арсиф, Муян каби янги ариқларни барпо этганлар. Натижада XIX аср бошларида Қувасой сувлари баъзида Қуванинг шимолий қисми ерларигача етиб келмай қолган. Шунингдек, Аравонсой суви кўпинча фақат Асакагача етиб борган, холос. Бироқ бу сой орқали Асака этагидаги Сегаза, Қоратепа, Човкан қишлоқлари ҳамда Шаҳрихон шаҳрига асос бўладиган ҳудуддаги қишлоқларни сув билан таъминланган [8. Б.82]. Лекин, бу ҳудудларда ҳам суғориш учун сув танқислиги сақланиб қолган.

Шундай шароитда Фарғона водийсининг энг йирик магистраль каналлари – Андижонсой ва Шаҳрихонсой суғориш тизимларининг қурилиши бошланади. Водийнинг ягона сиёсий ҳокимият остида бирлаштирилиши ва марказлашган давлат бошқарувининг мустаҳкамланиши натижасида янги ерларни ўзлаштириш, йирик дарёлардан катта каналлар қозиш каби бир қатор муҳим иқтисодий чора-тадбирларни амалга ошириш учун қулай шароит ва имкониятлар вужудга келди.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида хонлар ва хусусий шахслар томонидан бир нечта каналлар барпо этилди, суғориш учун ушбу каналлардан кўп миқдорда сув олина бошлади. Айтиш мумкинки, ирригация соҳасида кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Буни Фарғона

водийсида XIX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб катта дарёлардан сув оладиган бир неча йирик ариқ ва каналлар қазилгани ҳам тасдиқлайди. Жумладан, 1803 йилда Норин дарёсининг ўнг қирғоғида қазилган Янгиариқ Чағарахон, Қисработ, Уйчи, Чортоқ, Мўтаган, Қоратепа, Мастура, Теба, Наманган, Хонобод каби қишлоқларни сув билан таъминлаган [11. Б.68-69]. Наманган атрофида янги каналлардан 55 та тармоқ қазилган бўлиб, улар ёрдамида кўпгина қишлоқ ҳудудларидаги экин ерлари суғорилган. Наманган шаҳрининг ўзида эса янги каналдан 21 та ирмоқ чиқарилиб, шаҳар ичидаги ҳамда шаҳар четидаги қишлоқларга қарашли ерлар суғорилган.

Хонобод томонидан 12 та ариқ қазиб чиқарилган [11. Б.70]. Янги каналдан жами 96 та ариқ қазилиб, минглаб таноб экин майдонлари суғорила бошлади. 1819 йилда Умархон фармони билан янги канал янада кенгайтирилиб, узунлиги 100 километргача етказилди. Бу каналдан секундига 4 куб метр сув оқарди ва асосан Наманган атрофидаги ерларни суғорарди [8. Б.83].

1820 йилда Фарғона водийсининг энг йирик каналларидан бири – Шаҳрихонсой каналини қуришга киришилди ва бу ишлар уч йил давом этди. Узунлиги 101 километр бўлган бу канал секундига 7 кубометр сувни Қорадарёдан олган. Бу канал орқали Андижоннинг жануби-шарқидаги ерларга сув чиқарилади, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш бошланади. Аҳоли қалин, лекин сув танқис ҳудудлардан бир нечта аҳоли пунктлари янги суғориладиган ерларга кўчирилади. XIX асрнинг 20-йилларида янги қурилган канал бўйида Шаҳрихон шаҳрига асос солинди [3. Б.68]. Шундай қилиб, бу канал Шаҳрихон ва Холдеворбек атрофидаги ерларни ўзлаштиришда, сунъий суғориш ишларида муҳим ўрин эгаллади.

Шаҳрихонсой ва Андижонсой каналлари ишга туширилгач, уларнинг сувидан суғорма деҳқончиликда кенг фойдаланиши натижасида, Фарғона водийсининг шарқий ҳудудларидаги кўчманчи қирғизларнинг яйловлари кескин қисқарди ва бу ерлар аста-секин экин майдонларига айланиб борди. XIX асрнинг 20–30-йилларида мазкур икки канал яқинида жойлашган Кўрғонтепа, Жалақудук, Ойим каби ҳудудлардаги кўриқ ерлар аста-секин ўзлаштирилди. Бу ерларни қисман эски деҳқончилик воҳаларидан чиққан деҳқон хўжаликлари, қисман эса қирғизларнинг бир неча гуруҳлари ўзлаштирди. Ўша даврларда янги ўзлаштирилган ерларда Сўфиқишлоқ, Холмирза, Капа сингари бир неча қишлоққа асос солинди. Шунингдек, бу ҳудудларнинг сув таъминотини яхшиловчи Шаҳрихонсойдан чиқарилган 6 та янги ариқ қазилди. Ҳозирги Ойим қишлоғи қирғизлардан сотиб олиниб, у ерда янги деҳқончилик қишлоғи барпо этилди. Яъни, Ойим қишлоғида Умархоннинг хотини Моҳларойим (Нодира) номи билан аталувчи катта феодал мулки ташкил қилинди [5. Б.32].

XIX асрнинг 20-30 йилларида Шаҳрихонсой ҳавзасидаги Қўрғонтепа ва Жалақудук атрофларида 1450 хўжаликдан ташкил топган янги қишлоқлар вужудга келди. Тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, 1830-1840 йилларда Шаҳрихонсой ишга туширилганидан сўнг, тахминан 250 минг таноб (ёки 41-42 минг гектар) ер суғорилиб ўзлаштирилган эди [9. Б.62].

Мадалихон ҳукмронлиги даврида (1821-1842) Фарғона водийсида суғориш ишлари давом эттирилди, Сирдарёнинг чап соҳилида Гуртепа ва Мамайхон каналлари қайта ишга туширилди. Шу даврда катта Хонариқ канали барпо этилиб, Тошкент воҳаси бўз ерларининг бир қисми ўзлаштирилди. Шунингдек, Чирчиқ дарёсидан Бўзсув канали чиқарилиб, у орқали секундига 7 куб метр сув оқизилди ва асосан Тошкент шаҳри атрофидаги ерлар суғорилди. Чирчиқ дарёсидан жами 45 та канал қазилган бўлиб, уларнинг энг йириги 70 километр узунликдаги Заҳарик эди [10. Б.378].

Бундан ташқари, Қўқон хонлигидаги йирик ер эгалари ҳам ўз ерларини суғориш учун ўз ҳисобларидан каналлар қазирган. 1848-1850 йилларда йирик ер эгаси ҳисобланган Мусулмонқул қўл остидаги меҳнаткаш деҳқонлар ёрдамида хусусий канал қаздиради ва бу канал яқин-яқингача Мусулмонқул номи билан аталиб келинган. Бу ариқнинг қурилиши тарихи шундай эдики, Мусулмонқул Шаҳрихон ҳокими этиб тайинланиши биланоқ янги ер майдонларини сотиб олиб, бу ерларни қипчоқларнинг хусусий мулкига айлантиришни режалаштирган эди. У янги пайдо бўлган Чинобод қишлоғи атрофидаги бўш ётган ерларни ўзлаштиришга, сўнгра Чинободга туташ Эски Ҳаққулбод ва Хўжаобод қишлоқларини қўшимча сув билан таъминлаб, бу қишлоқлар атрофидаги бўш ётган ерларни ҳам ўзлаштиришга ҳаракат қилди. Мусулмонқул 1848 йилда Шаҳрихон атрофидаги бўш ётган ерни суғориш учун Худоёрхондан ёрлик олади. 1849 йилда Сиза қишлоғи яқинидаги Иламишмозор номли жарликнинг ғарбида ариқ қазила бошланди. Мусулмонқул ариқдан дастлабки 21 км масофада ариқ қазилиб, ундан ўнг томонга – Чинобод, Хўжаобод ва Ҳаққулбод қишлоғига сув чиқариш жуда осонлик билан амалга оширилади. 1850 йилда узунлиги 32 км бўлган асосий магистраль канал қуриб битказилди. Кейинги йилларда Мусулмонқул ариқининг чуқурлиги янада ошиб, сув сатҳи йилдан-йилга кўтарилиб боради. 1870 йилларда Мусулмонқул каналидаги сув сатҳи режадагидан икки баравар ошиб, секундига 175-180 куб метрга етди [4. Б.112].

1853 йилда йирик ер эгаси Устамбой Марғилондан 8 км юқоридаги Файзиобод қишлоғидан Қўқон томондаги Дувонаработ қишлоғигача ариқ қаздириб, бу ердаги бўш ерларни ўзлаштириш учун 300 нафар ерсиз деҳқонни қишлоққа кўчириб келтиради. Аммо 1856 йилга келиб Файзиобод қишлоғининг ўзида сув танқислиги юзага келиб, Дувонаработ қишлоғи томонидан кўриқ

ерларга сув етказиб бериш тўхтатилади. Натижада ушбу ҳудудлар аҳолиси жуда оғир аҳволга тушиб қолади ва улар Фарғона водийси томон кўчишга мажбур бўлади [7. Б.257].

Худоёрхон Шаҳрихонсойни тартибга солиш ишларидан ташқари Андижоннинг шимолида Қорадарёдан канал чиқариш масаласига ҳам катта эътибор беради. Андижонликлар хоннинг рухсати билан 1858 йилда Қорадарёдан янги канал қуришга киришадилар. Сойнинг бошланиши Андижондан 20 км шарқдаги Тешиктош қишлоғидан бошланади. Аммо бу даврда юзага келган сиёсий ларзалар, 1859 йилда Худоёрхоннинг вақтинча тахтдан ағдарилиши ва унинг ўрнига Маллахоннинг келиши билан якунланган канал қозиш ишлари вақтинча тўхтатилди. 1862 йилда Худоёрхон яна тахтни эгаллаб, хонликда тинчлик ўрнатилгач, канал қурилиши янгидан бошлаб юборилади ва Тешиктошдан бошланган 27 км узунликдаги канал қуриб битказилади. Бу каналнинг охири Куйганёр қишлоғига бориб, яна Қорадарёга қуйиларди. Канал Худоёрхон шарафига “Хонарик” деб номланган [3. Б.70]. Бу канал Андижоннинг шимоли-шарқдаги кенг шоли майдонлари ва бўш ётган ерларни суғориш имкониятини яратди.

1868-1870 йилларда Худоёрхоннинг фармони билан Улуғнаҳр (Улуғнор) канали қазилди. Улуғнаҳр канали ғоят улкан бўлиб, унинг ўртача кенглиги 6-7 саржин, чуқурлиги эса 10-11 футни ташкил этарди. Ушбу каналнинг барпо этилиши Марказий Фарғонанинг кенг ҳудудларини суғориш имкониятини яратди.

Ўрта Осиёда сунъий суғориш тарихида булоқ сувларидан фойдаланиш усули ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Бу усул туфайли тоғли ва булоқли жойларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун кенг шароитлар яратилган.

Ўрта Осиёда жуда қадим замонлардан бери ерга бўлган ҳуқуқ амалда ерни суғориш учун сувга бўлган ҳуқуқсиз амалга оширилиши мумкин эмас эди. Суғориш учун сувдан фойдаланувчи шахслар суғориш тармоғини қуриш, уни тозалаш ва сувдан тартибли фойдаланиш бўйича натурал мажбуриятларни бажаришлари шарт эди. Ариқ оқсоқоллари ва мироблари юқорида кўрсатилган ариқ, сой, кориз ва булоқ сувларини аҳолига расамади билан тақсимлаш, янги суғориш иншоотларини қозиш, эскиларини тозалаш ва шикастланган жойларини таъмирлаш каби ишларга бошчилик қилганлар. Миробларнинг асосий вазифаси катта каналлардан оқиб чиққан ариқ ва сойларнинг сувини кичик-кичик тармоқлар орқали экин майдонларига тақсимлашдан иборат бўлган.

Умуман олганда, мироб ва мироббошилар экин майдонларига сув тақсимлаш вазифасини бажарганлар, ўзларига қарашли суғориш иншоотларини тозалаш ва таъмирлашга бошчилик қилганлар. Ариқ оқсоқоллари, мироб ва мироббошилар давлат томонидан ҳеч қандай маош ёки иш ҳақи олмаганлар.

Уларни таъминлаш харажатларини шу сувдан фойдаланувчи аҳоли ўз зиммасига олган. Ариқ оқсоқоллари, мироб ва мироббошиларга дон билан ҳақ тўланарди. Бундай тўлов капсан деб аталган [1. Б.176].

Қўқон хонлигининг Тошкент беклиги ирригация ходимларини йилда бир марта мукофотлаган. Масалан, ариқ оқсоқоллари бошлиғига учта қимматбаҳо тўн, битта безатилган от ва 200 пуд дон берилган. Тошкентдаги тўртта катта ариқ оқсоқолларининг қарамоғида бештагача кичик ариқ оқсоқоллари бўлган. Тошкент шаҳри беги ҳар бир ариқ оқсоқолига йилига 1 та от, 1 та тўн, 180 пуд ғалла берган. Барча ариқ оқсоқоллари ҳар қандай солиқлардан озод қилинган [3. Б.70].

Сув таъминоти билан боғлиқ маъмурият бевосита хоннинг ўзи томонидан тайинланган, лекин улар аҳоли ҳисобидан таъминланган. Сув маъмуриятининг бош амалдорлари хон томонидан тайинланган кўкбошилар бўлиб, улар энг йирик магистраллардан сув тақсимотини тартибга солганлар. Кўкбошининг вазифасига ариқларнинг соз ҳолатда сақланиши ва сув тақсимотини назорат қилиш, сувдан фойдаланувчилардан ўлпон йиғиш кирган. Сув тақсимоти ва унинг навбати билан боғлиқ барча жорий масалалар билан мироббошилар шуғулланган, юзага келган низолар қозилар томонидан ҳал этилган [2. Б.9].

Ирригация ходимларининг бу бўйича тегишли маълумоти ва тажрибаси йўқ эди. Мироблар ва ариқ оқсоқолларининг кўпчилиги саводсиз бўлган. Улар ҳеч қандай техник ёки юридик ёзишмалар олиб бормаган. Уларда на чизмалар, на харита бор эди. Улар асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ тажрибаси асосида суғориш ишларига раҳбарлик қилганлар.

Умуман айтганда, кўриб чиқиладиган даврда Қўқон хонлигида сунъий суғориш тизими ўзига хос тарзда шаклланган бўлиб, кўп жиҳатдан умумий ҳолат барча хонликларда ўхшаш бўлган. Суғориладиган ҳар бир қарич ер бебаҳо бўлиб, дехқон хўжаликлари ундан иложи борича унумли фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Хонлик ҳудудида янги ариқ ва каналларнинг қурилиши суғориш техникасининг ривожланганлигидан далолат бериб, Фарғона водийси иқтисодиётининг юксалишига катта туртки берган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, бу даврда Қўқон хонлигида экин майдонларини суғориш учун сувни тартиб билан тақсимлашнинг мукамал тизими қарор топган эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Батраков В.Е. Характерные черты сельского хозяйства Ферганской долины в период Кокандского ханства. Труды САГУ им. В.И. Ленина. Новая серия. Вып. 62. Кн. 8. 1955.
2. Валиев А.Х. Положение дехканства Ферганы в конце XIX – начале XX веков. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1958.

3. Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи (XIX–XX аср бошлари) – Тошкент: Фан, 1969. – 170 б.
4. Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965.
5. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. (Феодальное хозяйство Худоярхана.) – Ташкент: Фан, 1973.
6. Наливкин В. Краткая истории Кокандского ханства. – Казань: Типография Императорского университета, 1886.
7. Сагдуллаев А.. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.
8. Соатов С.С. Ўзбекистон ССР тарихидан ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
9. Худойкулов Т.Д. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. – Тошкент: Тафаккур, 2010.
10. Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртларининг номутахассис факультетлари талабалари учун дарслик). Р.Ҳ. Муртазаеванинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
11. Қосимов Й. Қўқон хонлиги тарихи очерклари. – Тошкент-Наманган: 1994.